

P e r s o n a a l i a

Eduard Ahrens 200

Kristiina Ross

*eesti keele instituudi eesti murrete
ja lähisugukeelte sektori juhataja*

Eduard Ahrens, kelle sünnist tänavu 3. aprillil möödus 200 aastat, on üks olulisemaid tänapäeva eesti kirjakeele ja grammatika alusepanijaid. Õieti on tänavu mitmekordne Ahrensi juubelite aasta, sest möödub ka 160 aastat Ahrensi pöördelise tähtsusega raamatu „Eesti keele Tallinna murde grammatika” esimese trüki ilmumisest ja 150 aastat sellesama raamatu teise trüki ilmumisest. Eesti kirjakeele ajaloos on eriti tähtis just see teine, paljuski ümber töötatud ja täiendatud trükk. Ning lisaks möödub tänavu 140 aastat Ahrensi surmast.

Uue kirjaviisi rajaja

Kõige rohkem tuntakse Eduard Ahrensit kui uue kirjaviisi rajajat. Nimelt oli kuni XIX sajandi alguskümnenditeni eesti keele kirjanemisel kasutusel ortograafia, mis ei arvestanud eesti keele ehitusega, vaid lähtus saksa keele arusaamadest. Eesti keeles on oluline roll pikkade ja lühikeste häälikute vastandusel. Näiteks sõnapaarides *kuma* : *kumma*, ning teiselt poolt *kuma* : *kuuma*, eristuvad sõnad teineteisest ainult selle põhjal, kas (esimeses paaris) *m* või (teises paaris) *u* on lühike või pikk.

Vana kirjaviis püüdis kajastada ainult täishäälikute pikkust, kusjuures seda, kas täishäälik on lühike või pikk, märgiti hoopis täishäälikule järgneva kaashääliku kirjanemise abil. Kaashäälik kirjutati

ühekordselt siis, kui taheti märkida, et talle eelnev täishäälik on pikk. Niisiis *kuuma* kirjutati kõik ühekordsete tähtedega: k u m a. Kahekordselt kirjutati kaashäälik siis, kui taheti märkida, et talle eelnev täishäälik on lühike. Seega *kuma* kirjutati kahekordse *m*-iga: k u m m a. Niisuguse kirjutusviisi tagajärjel ei saanud lühikese vokaaliga sõnadel *kuma* ja *kumma* aga üldse vahet teha, sest *m*-i pikkust ei eristatud ja kahekordse *m*-iga sõnakuju tuli välja lugeda kord *kuma*, kord *kumma* – olenevalt sellest, mida ta tekstis parasjagu tähendas.

Vana kirjaviisi puudulikkust märkasid paljud haritlased, kes XIX sajandi alguskümnenditel eesti keele edendamise tegelesid. Tehti mitmesuguseid ettepanekuid kirjaviisi parandamiseks. Näiteks Otto Wilhelm Masing ja Friedrich Robert Faehlmann pakkusid välja oma kirjaviisid – aga need mõlemad kopeerisid tegelikult sedasama vana kirjutustava, püüdes seda ainult natuke kohendada ja paigata. Esimene, kes soovitas kirjutada lühikest vokaali alati ühe tähega ja pikka kahe tähega, oli 1820. aastatel soome keeleteadur Adolf Ivar Arvidsson. Aga see, nn soome kirjaviis, mis on meile tänapäeval enesestmõistetav, tundus tol ajal liiga pöörane, sest vana kirjaviisiga oldi harjunud.

Pidi minema veel kaks aastakümnet, kuni Kuusalu pastor Eduard Ahrens hakkas 1840. aastatel eesti keele grammatikat põhjalikult süstematiseerima. Ahrens püüdis eesti keeles toimivaid mehhanisme täpselt kirjeldada ja reeglendada ning taipas õige varsti, et vana kirjaviisi kasutades on seda võimatu teha, sest eesti keeles on olemas lühikesed ja pikad häälikud (ehk Ahrensi käsitluses lühikesed ja pikad vokaalid ning ühe- ja kahekordsed konsonandid) ning ainuke loomulik lahendus on see, kui kirjutada lihtsalt lühike häälik ühekordselt ja pikk kahekordselt. Oma grammatika esimeses trükis ei sõandanud Ahrens seda uut viisi näitesõnade kirjapanemisel siiski veel kasutada (grammatika ise oli saksakeelne, nii et kirjaviisi küsimus kerkiski üles ainult eestikeelsete näidete esitamisel). Aga teises trükis 1853. aastal on näitesõnad ja näitelauseid kõik juba uues kirjaviisis.

Kuna kirjaviis on asi, mis igasuguse teksti lugemisel kohe tähelepanu äratav, tekitavad kõik kirjaviisi muudatused alati suurt vastuseisu ja põhjustavad ägedat poleemikat. Harjumuspärasest on raske lahti öelda, isegi kui on ilmselge, et see ei ole hea lahendus. Seepärast põhjustas ka Ahrensi kirjaviisi-reform palju kära ja kulus veel tükk aega ja vaidlemist, enne kui uus ortograafia üldiselt kasutusele võeti. Päris üldkehtivaks saigi see alles pärast Ahrensi surma, 1870. aastate alguses.

Kirjakeele eestipärastaja

Tegelikult ei piirdu Ahrensi uuenduslikkus sugugi ainult kirjaviisi reformiga. Eesti kirjakeele arengu seisukohalt on tema muud ideed olnud võib-olla koguni tähtsamad. Nimelt loobus Ahrens seni kehtinud traditsioonist, mille kohaselt võeti eesti keele kirjeldamisel eeskujuks saksa ja ladina keele grammatikad. Niimoodi suruti keel vägisi võõrasse süsteemi ja paljud eesti keelele iseloomulikud jooned, mida saksa ja ladina keeles ei esine, jäid tagaplaanile või üldse märkamata. Ahrens võttis eeskujuks soome keele grammatika, sest ta arvas, et eesti keel on „soome keele tütar”, st et eesti keel on tekkinud soome keelest. Ahrens väitis: „Eesti keel on tuletatud keel ja teda saab ainult soome keele kaudu selgitada.”

Sellela läks Ahrens muidugi liiale. Soome keel sobib eesti keele kirjeldamisel eeskujuks kindlasti paremini kui ladina keel, aga eesti keeles on palju nähtusi, mida soome keeles pole, nii et kui rangelt ainult soome keel eeskujuks võtta, siis jääb eesti keeles ikkagi palju märkamata. Niisugune äärmuslik soomekesksus oli ka põhiline puudus, mida akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann Ahrensile ette heitis. Wiedemann rõhutas, et eesti keel on täiesti iseseisev, soome keelega võrdne keel.

Aga suund, mille Ahrens kätte näitas, oli kindlasti õige. Ometigi tuleb mõõnda, et kui Ahrens oleks piirdunud teoretiseerimisega ja öelnudki lihtsalt, et saksa keele asemel tuleb eesti keele kirjeldamisel lähtuda soome keelest, siis poleks tema tegevusest põhjust nii pikalt rääkida. Oluline on see, et Ahrens tahtis eesti keelt praktiliselt muuta. Mitte seda eesti keelt, mida eestlased rääkisid, vaid seda, mida raamatutes kirjutati: ta tahtis muuta saksapärasest kirjakeelest nii, et see sarnaneks rohkem rahvapärase kõnekeelega.

XIX sajandi alguses olid eesti kirjakeel ja kõnekeel teineteisest palju erinevamad kui tänapäeval. Saksapärased ei olnud mitte ainult eesti keele kohta kirjutatud grammatikad, vaid saksapärane oli ka kirjakeele eesti keel ise. Meie kirjakeele olid loonud XVI ja XVII sajandil sakslastest kirikuõpetajad, kes vajasid eesti keelt selleks, et selgitada eestlastele ristiusu tõdesid. Nad pidasid ennast kõrgema kultuuri kandjateks, ning seetõttu ka oma keelt kõrgemaks ja täiuslikumaks kui eesti keelt.

Omamoodi – vähemalt nende endi vaatevinklist – oli neil ju õiguski. Sisuliselt tuli neil saksa kirikuõpetajatel viia eestlased suulise rahva-

kultuuriga maailmast kirjalikku ja kristlikku Euroopa kultuurikonteksti. Paljude ristiusu mõistete ja arusaamade jaoks polnud tollases eesti keeles sõnu ega väljendeid. Kuna eestlastel oma kirjalik kultuur puudus, siis puudusid eesti keeles ka keerulised, kirjalikus tekstis vajaminevad lausekonstruktsioonid. Ja on täiesti loomulik, et nii uute mõistete kirjeldamisel kui ka kirjaliku teksti lausete kokkupanemisel lähitud saksa kirikuõpetajad saksa keele ehitusest.

Selle tulemusel oli keel, mida eestlased kirikuraamatutest lugesid ja oma kirikuõpetaja suust kuulsid, väga erinev sellest keelest, mida nad omavahel rääkisid.

Kirikuõpetajana talurahvaga suheldes nägi Ahrens väga selgesti, missugune lõhe valitseb kirikukeele ja rahvakeele vahel, ja ta märkas sedagi, et eestlased peavad kirikukeelt paremaks ja „peenemaks”. Ahrens kirjutas: „Eestlane räägib pastoraadis hoopis teist keelt kui külas. Ta oskab kirikukeelt väga hästi ja kasutab seda hingekosutuslikes vestlustes alati, sageli aga ka teistel puhkudel, kui ta usub, et saab end sel viisil kergemini mõistetavaks teha. [---] Kuna ta on kõik oma kiriklikud raamatud saanud haritud sakslaste käest, siis peab ta vigast kirikukeelt õilsaks ja suursuguseks ning oma õiget külakeelt jämedaks ja labaseks.”

Rahvakeele koguja

Niisiis olid paljud eestlased XIX sajandi esimesel poolel sama meelt varasemate estofiilsete kirikuõpetajatega ja uskusid, et lõhe kaotamiseks kahe eesti keele vahelt tuleks eestlastele kirikukeel selgeks õpetada, sest see on parem. Ahrens leidis, vastupidi, et hoopis kirikuõpetajad peaksid ära õppima tõelise eesti keele.

XIX sajandi alguses oli rahvuskeelte ja rahvuskultuuride väärtustamine Saksa filosoofi ja kirjaniku Johann Gottfried Herderi ideede mõjul väga moes. See vastas igati ajastu vaimule. Eesti rahvakeelt oli esimesena hakanud au sisse tõstma juba Äksi pastor Otto Wilhelm Masing. Tema XIX sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel kirjutatud tekstid on hoopis teistsuguse keelega kui kõik varasem, mis eesti keeles kirja pandud. Aga Masing jäi omas ajas üksi ja kui ta 1832. aastal suri, siis polnud kedagi tema ettevõtmist jätkamas.

Eduard Ahrens hindas Masingu keelelisi seisukohti väga kõrgelt, siiski leidis ta, et rahvakeele kasutamisest üksi ei piisa. Ahrens kirju-

tas, et kuna Masing on hävitanud usu seni kehtinud keelekaanonitesse, siis on tema tegevus sünnitanud täieliku anarhia. Kõik sakslased, kes tegelikku eesti keelt ei tunne, on hakanud arvama, et igaüks võib kehtestada oma eesti keele reeglid. Eestlased jagunevad harituteks ja harimatuteks. Haritud eestlased ei suuda enam oma emakeelt puhtana edasi anda, sest saksa keel on nende keeletaju ära rikkunud. Ainsa erandina tõstis Ahrens esile Faehlmanni, aga üldiselt oli ta veendunud, et kõige paremat, tõelist eesti keelt saaksid kirjutada üksnes harimatud eestlased. Kuid, kurtis Ahrens: „nemad tunnevad sakslaste vaimse üleoleku ees nii sügavat aukartust, et ei julge üldse oma enese keeleoskust järgida, vaid võtavad kirikukeele ikke sõgedalt oma kanda”.

Seepärast leidis Ahrens, et põhjalik keelereform on võimalik ainult siis, kui kirikuraamatud kirjutatakse ümber puhtas rahvakeeles – eestlane hakkab alles siis oma keelt hindama, kui see keel kõneleb talle vastu ka kiriklikest raamatutest. Nii kaua kuni need jäävad reformimata, on igasugune eesti keele alane tegevus viljatu.

Selleks, et kirikuõpetajad saaksid rahvakeelt kasutada, tuleb seda keelt kõigepealt uurida ja teaduslikult kirjeldada. Tõelise eesti keele kirjeldamisel ei saanud Ahrens toetuda kirjalikele tekstidele, sest need olid tema silmis kõik vigased. Ta pidi lähtuma tegelikult kõneldavast keelest. Seetõttu oli tema esmaseks ülesandeks muretseda endale elava murdekeele näitestik.

Ka mõned teised XIX sajandi alguse saksa kirikuõpetajad olid rahvakeelt kogunud, st olid kirja pannud, mis väljendeid nad kuulsid, ning Ahrens kasutas ka nende materjale. Aga suures osas kogus ta oma näitematerjali ise Kuusalu talupoegadega vesteldes. Ja mitte lihtsalt niisama, et pani paberile, mis keegi huvitavat ütles. Süstemaatiline keelekogumine nõuab väga palju aega ja energiat, et panna keelejuht loomulikult ja just nagu kogemata moodustama sõnavorme ja lauseid, mis keelekogujat huvitavad. Ahrens nägi sellega palju vaeva, aga oma suure töö tulemusel võis ta igatahes õiguse ja uhkusega kinnitada, et tema grammatika ei ole kunstlikult tehtud, vaid see on loomulikul viisil tekkinud – tema ei ole neid keelereegleid leiutanud, vaid ta on nad avastanud ja keel ise on need talle ette kirjutanud.

Oma eluajal ei leidnud Ahrens kuigi palju tunnustust. Vanameelised saksa pastorid ei tahtnud tema uuendustest eriti kuulda, mis on ka igati mõistetav, sest rahvakeele õppimine nõudnuks neilt suurt pingu-

tust. Ametlikult toodi eitava suhtumise põhjenduseks see, et kuna eestlased on vana kirikukeelega juba harjunud, siis pole enam mõtet seda muutma hakata.

Aga kõige ägedamad konfliktid tekkisid Ahrensil hoopis esimeste eesti soost haritlastega. See on mõneti kummaline, sest neile oleksid pidanud Ahrensi seisukohad ju meeldima – vähemalt tundub nii praegu, tagantjärele vaadates. Põhjuseks on peetud Ahrensi iseloomu ja seda, et ta ise kritiseeris teisi väga teravalt ja otsekohele. Aga paistab, et eriti kõlbliselt ei käitunud ka vastasleer. Kõige teravam keelealane konflikt tekkis Ahrensil Faehlmanniga, kes oli Ahrensi grammatika esimese trüki ilmumise aegu Õpetatud Eesti Seltsi esimees ja avaldas ka ise keelekirjutisi. Ahrens sõandas neid kirjutisi ühes oma pikemas artiklis kritiseerida ja pakkus selle artikli avaldamiseks selle sama Õpetatud Eesti Seltsi toimetistesse. Faehlmann ei suutnud kriitikat alla neelata. Seltsi esimehena saavutas ta selle, et Ahrensi artiklit keelduti avaldamast, mispeale Ahrens astus nõrdinult seltsist välja (ehkki paar aastat enne seda oli ta oma teenete eest valitud seltsi auliikmeks).

Hõõrumist oli Ahrensil ka teise meie rahvusliku ärkamise suurkaju, Friedrich Reinhold Kreutzwaldiga. Sedapuhku küll mitte niivõrd teoreetilistes keeleküsimumustes kui seoses Kreutzwaldi „Kalevipojaga”. Ahrens kritiseeris ka „Kalevipoja” keelt – öeldes, et see ei ole ei vana arhailine rahvalaulu keel ega ka kaasaegne kõnekeel, vaid mingi isetehtud kunstlik segu –, aga tema põhilised etteheited meie kunsteeposele on sisulist laadi. Nimelt leidis Ahrens, et kuigi Faehlmanni ja Kreutzwaldi tegevus eesti rahvusliku kultuuri au sisse tõstmisel on igati kiiduväärt, on nad mõlemad läinud oma loomingus eesti rahvapärimuse tegelikust vaimsusest väga kaugemale. Nii Faehlmanni „Koidus ja Hämarikus” kui ka Kreutzwaldi „Kalevipojas” leiduvat sentimentaalsust ja ilutsemist, mis on eesti rahvale täiesti võõras. Muidugi mõista põhjustas niisugune väide rahvuslikult meelestatud ringkondades sügavat nõrdimust.

Kuigi Ahrens terve oma elu kõigiga väitles ning ei leidnud esialgu kuigi vaimustunud poolehoidjaid, hakati tema seisukohti tasapisi siiski aktsepteerima ja hindama. Tegelikult tuginevad kõik järgnevad eesti keele grammatikad Ahrensi töödele. Nii et 1893. aastal, 30 aastat pärast Ahrensi surma, kui Villem Reiman kirjutas Ahrensi elust ja tegevusest esimese pikema ülevaate, võis ta alustada tõdemusega, et

„kogu eesti keele uurimine seisab Eduard Ahrensi õlade pääl”. Ja õieti seisavad meie arusaamad oma emakeelest senimaani „Ahrensi õlade pääl”, sest nii suuri kannapööordeid pole pärast Ahrensit enam tehtud.

*Kirjutise aluseks on olnud
Eesti Raadio 2003. a aprillikuise
„Keelekõrva” saate tekst.*